

**LES TREMENTINAIRES DE LA VALL DE LA
VANSA I TUIXÉN:**

SABERS FEMENINS A LA CORDA FLUIXA

Sònia Moll Gamboa

Màster en Estudis de la Diferència Sexual
Curs 2009-2010: La sexuació del coneixement
Tutora: Carmen Caballero Navas

ÍNDEX

- INTRODUCCIÓ

- OBJECTIUS I METODOLOGIA

1. "Sortir al món". El sentit de crear en temps de crisi

Economia en crisi

Crear des de la casa, partir de si

2. "Dones que anaven pel món": expansió del saber femení

La preparació dels remeis: recopilació de sabers ancestrals

De dos en dos: saber en relació

Les rutes: "cap a la vida es perd la vida". Un camí dur suavitzat per la relació.

Curanderes, herbolàries, sàvies, bruixes? Sabers femenins a la corda fluixa

La percepció de l'ofici

3. La fi de les trementinaires: estratègies de cancel·lació del saber femení

- LA FI D'UN MÓN: EL LLEGAT DE LES TREMENTINAIRES

- BIBLIOGRAFIA

- ANNEX:

Situació geogràfica de la vall de la Vansa i Tuixén

Evolució demogràfica de l'Alt Urgell

Els remeis de les trementinaires

Les rutes

LA TREMENTINAIRE

*Dóna valerosa i ferma,
remeiera ambulat
amb gran coneixença d'herbes
i remeis tradicionals.*

*Anava molt ben vestida
i, mai sola, amb companya,
generalment aprenenta
a la qual un sou donava.*

*Sa parla expressiva i clara
amb una memòria gran
la feien tan agradable
com un bell trinat encant.*

*Era molt ben acollida
per tot arreu on passava,
fins i tot com de família
havia que l'esperava.*

*Per doctors qualificada
com joia de la natura
pel seu complement i ajuda
en curis realitzades.*

*I sempre la seva conducta
era sincera i formal
i a li famílies més pobres
no els cobrava ni un ral.*

Pere Serra (1917-1998, Cal Catarí, Tuixén)

INTRODUCCIÓ

A Catalunya, a la vall de la Vansa i Tuixén (Alt Urgell), al peu de la serra del Cadí,¹ va sorgir a mitjan el segle XIX un ofici itinerant gairebé exclusivament femení que ha perviscut fins als anys vuitanta del segle XX: l'ofici de *trementinaire*. En un marc de desmembrament social provocat per la irrupció del model econòmic capitalista en la secular economia de subsistència de la vall, i agreujat pel consegüent èxode estacional dels homes cap a zones més riques a la recerca de feina, moltes dones de la vall es van dedicar a recórrer a peu els pobles de Catalunya carregades de plantes medicinals i d'olis amb propietats curatives que fabricaven a partir de la trementina (una resina que s'extreu del pi), per vendre'ls de casa a casa. La duresa dels camins, sobretot a les comarques pirinenques, on les comunicacions eren deficientes i la població quedava aïllada durant l'hivern, i l'extensió dels itineraris (van arribar fins i tot fins a poblacions tan allunyades de la vall com Sant Feliu de Guíxols, Roses, Barcelona o Tarragona), que recorrien a peu i gairebé sempre carregant elles mateixes la mercaderia, és quant menys impactant. L'última *trementinaire*, Sofia Montané, d'Ossera, va fer el 1982 el seu últim viatge amb 74 anys, i va morir el 1996.

Si la duresa de l'ofici és impactant, encara ho és més el fet que sigui tan poc conegut fora de l'àmbit geogràfic on es va originar. Allà es difon la història d'aquest ofici des de fa uns anys, amb la inauguració el 1998 del Museu de les Trementinaires de Tuixén i la celebració, des de 1999, de la Festa de les Trementinaires al municipi de La Vansa, amb activitats relacionades amb les trementinaires: tallers, visites guiades i la celebració de la Fira d'Herbes Medicinals i Productes Naturals. A Ossera, el poble on va néixer i va viure l'última *trementinaire*, actualment s'organitzen cursos teòrics i pràctics de collita d'herbes medicinals de la zona, una pràctica que recorda la feina de les trementinaires, encara que l'organitzadora d'aquests cursos, Suzette

¹ Vegi's l'annex 1, "Situació geogràfica de la vall de la Vansa i Tuixén".

Bohringer, herbolària del poble des de fa 20 anys, considera que la seva trajectòria no té gaire a veure amb la d'aquelles dones. Més enllà de La Vansa, Alinyà i Tuixén, en canvi, aquest antic ofici ambulat és poc conegut i no es troben estudis que l'investiguin en profunditat, a excepció del detallat estudi etnogràfic de Joan Frigolé Reixach,² que el tracta de manera exclusiva, i dels treballs de Mireya Folch-Serra³, Joan Obiols Ríos⁴ i Ernest Costa i Savoia⁵, sobre diferents aspectes de la vida al Pirineu català. No apareix cap entrada per *trementinaire* a l'Enciclopèdia Catalana,⁶ un dels corpus enciclopèdics més complets i de referència en català, únicament s'hi troba l'entrada *oli de trementina* (oli de trementina), sense cap referència a les dones que comercialitzaven l'esmentat producte. Jo mateixa, que he nascut i estudiat a Catalunya i he visitat en moltes ocasions el Pirineu català, no en vaig sentir a parlar fins fa només tres anys, de la mà de dues artesanes d'Ossera: Núria Rossell, que elabora melmelades, i la mateixa Suzette Bohringer, l'herbolària que organitza els cursos i tallers de collita, cultiu i preparació de plantes medicinals, i que va ser veïna de l'última *trementinaire*, Sofia Montané.

Quan vaig saber que algunes *trementinaires* havien arribat fins i tot fins a Barcelona a peu des de la vall de la Vansa (175 quilòmetres), en un trajecte que podia durar més d'un mes i que no tenia res de plàcid, va augmentar el meu desconcert davant del desconeixement de les *trementinaires* en aquesta ciutat. Investigant les fonts, sembla que la desaparició de l'ofici (i de la seva fama) va ser relativament ràpida: n'hi va haver prou amb uns anys perquè la introducció de la medicina convencional a la vall dilapidés una saviesa de segles; uns quants anys per substituir les herbes per fàrmacs i oblidar les *trementinaires*. A més d'intentar comprendre el perquè de l'escàs coneixement d'un fenomen que ha tingut protagonistes indiscutibles les dones i que, a la meua manera de veure, va ser molt més que un simple

² FRIGOLÉ REIXACH, JOAN, *Dones que anaven pel món. Estudi etnogràfic de les trementinaires de la vall de la Vansa i Tuixén*. Barcelona: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, col. Temes d'Etnologia de Catalunya, núm. 12 (2007).

³ FOLCH-SERRA, MIREYA (1990) *Voices of the Place: Dialogical Landscapes in the Catalan Pyrenees*. Thesis. Department of Geography. Queen's University at Kingston, Ontario

⁴ OBIOLS RÍOS, JOAN (2004), *Tuixén: història, costums i gent*. Maçaners: Editorial Abadia.

⁵ COSTA I SAVOIA, ERNEST (1984), *Viatges amb els pastors transhumants*. Barcelona: Montblanc-Martín

⁶ Enciclopèdia Catalana <http://www.enciclopedia.cat> [Última consulta: 18.09.2010].

ofici, i d'aclarir les motius que van provocar no solament la seva desaparició, sinó també la substitució d'una confiança de segles en aquells remeis naturals per fàrmacs desconeguts, hi ha tres aspectes de l'ofici i la vida de les trementinaires que m'atreuen i que m'han motivat a aprofundir en aquest tema: en primer lloc, el paper actiu i emprenedor d'aquestes dones i el seu indiscutible protagonisme davant una escassetat greu de recursos, situació anàloga, salvant les distàncies, a la que vivim en els nostres dies amb l'actual crisi econòmica, i que convida a lectures no només des d'una perspectiva socioeconòmica, sinó també política, d'acció simbòlica a partir de si i de la relació, des de la diferència de ser dona; en segon lloc, el caràcter itinerant d'aquest ofici femení, amb el que suposa de llibertat de moviment, protagonisme social i valentia (no era fàcil travessar la topografia pirinenca en aquella època, i menys arriscar-se a recórrer centenars de quilòmetres a peu sense la companyia d'un home);⁷ i per últim, la percepció que es tenia de l'ofici dins i fora de la vall, una percepció que a mesura que aprofundia en el tema s'anava revelant cada vegada més ambivalent i complex: d'una banda, sembla indiscutible l'autoritat que es conferia a aquestes dones als pobles per on passaven, perquè la seva arribada s'esperava amb anhel i se'ls reconeixia el seu saber i la seva capacitat de curar; d'altra banda, alhora, subsistien alguns prejudicis que es basaven aparentment en la pobresa i el baix rang social d'aquestes dones, una percepció negativa que en alguns casos provocava en les mateixes trementinaires un sentiment de vergonya i tenyia d'un cert menyspreu l'ofici d'aquestes dones. El cas de les trementinaires és un exemple de la fragilitat en la qual s'han mogut des de sempre els sabers femenins, caminant damunt una corda fluixa, exposats constantment a la sospita, la desconfiança, els prejudicis, els estereotips negatius i el temor, i alhora, en canvi, fortament arrelats i requerits al llarg dels segles per homes i dones (més dones que homes) que els atorgaven autoritat. La relació que s'establia entre les trementinaires i la gent que les esperava i les rebia és, amb les seves llums i les seves ombres, essencial per entendre com es van crear llaços d'autoritat, bàsics per a la transmissió del saber (i

⁷ Com es veurà més endavant, només es té notícia d'un home que va viatjar amb una *trementinaire*: *Miquel el Gorra Tort*, que va acompanyar a la seva dona, Sofia *Montané*, l'última *trementinaire* de la *Vansa*.

també per a la creació mateixa del saber), i al mateix temps com es van forjar certes estratègies de cancel·lació d'aquests sabers que van contribuir d'alguna manera, segons la meva opinió, a la desaparició de l'ofici l'últim terç del segle XX.

OBJECTIUS I METODOLOGIA

La intenció d'aquest treball és donar llum a l'ofici i la vida de les trementinaires des de la perspectiva de la diferència sexual, traient a la superfície la lectura simbòlica que subjau darrere d'aquesta activitat gairebé exclusiva de dones que s'ha estudiat poc per a la importància que crec que té. Des d'aquesta perspectiva de treball, m'ha semblat especialment interessant aprofundir en dos aspectes: d'una banda, la manera com les trementinaires van aconseguir anar més enllà de la igualtat, agafant les regnes de l'economia i atrevint-se a pensar "en gran",⁸ originant un ofici propi sense necessitat de transvestir-se, sense necessitat d'ocupar un espai reservat als homes (sense necessitat, doncs, d'una política d'igualtat orquestrada des de les estructures de poder), sinó partint de si i transformant el buit, l'absència de possibilitats, en una recerca d'estratègies existencials que els van permetre tirar la família endavant; d'altra banda, la recuperació del fil que uneix la genealogia femenina d'aquestes dones, transmissores de sabers ancestrals, un fil truncat bruscament per unes estratègies de cancel·lació que tornen a portar el record de la usurpació del saber femení que van viure en els seus cossos i en les seves ments les dones sàvies que les havien precedit, moltes de les quals van ser acusades de bruixeria i executada al Pirineu català en els segles XVI i XVII.⁹

A partir d'aquestes consideracions, la recopilació de dades, informació i testimonis,¹⁰ algunes visites a la vall de la Vansa i la investigació de bibliografia sobre la vida allà abans, durant i després dels anys en què les trementinaires van exercir el seu ofici, han servit com a punt de suport per intentar comprendre aquesta pàgina de la història del Pirineu català en tota la seva complexitat, i no únicament des d'un punt de vista historicista o descriptiu. La meua intenció és delinear les vies d'estudi i les hipòtesis

⁸ PIUSSI, ANNA MARIA. *Educació, nombre comú femení*. Barcelona: Edicions Octàedre, 2007.

⁹ Per a més informació sobre la persecució de dones acusades de bruixeria a Catalunya, i concretament en el Pirineu, es vegi també *Per bruixa i metzinera: La cacera de bruixes a Catalunya*, Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya, texts de l'exposició del mateix nom.

¹⁰ Les citacions dels testimonis han estat extretes de l'entrevista concedida a *Radio Bronka* el 15 de juny de 2010 (<http://podcast.radiobronka.info/?p=1031>), del material del Museu de les *Trementinaires de Tuixén* i de l'estudi etnogràfic de *Joan Frigolé Reixach*. No adjunto referència dels testimonis directes que he pogut recollir en les visites a la vall de la *Vansa* i *Tuixén* aquest estiu.

respecte d'una lectura simbòlica de la història d'aquest ofici que he anat formulant a mesura que recopilava informació sobre les trementinaires. Parteixo de la convicció que aquestes dones van fer molt més que inventar un ofici: van inventar una nova manera de ser i d'estar en el món, a partir de si i de la saviesa transmesa de mares a filles al llarg dels segles. Van sortir al món en un moment en el qual la mobilitat de les dones estava estretament controlada en el nucli familiar, i ho van fer no de manera individual, sinó teixint relacions amb les dones que les acompanyaven i amb les persones que trobaven pel camí. Amb totes elles, van establir vincles d'autoritat i aprenentatge, i van ser protagonistes de la seva pròpia història. Van realitzar, en fi, un acte polític simbòlic des de la diferència sexual, entès com a allò que fem les dones en un espai en el qual la mesura som nosaltres mateixes, els nostres desigs, la nostra capacitat de reconèixer-nos en l'altra i la voluntat de relacionar-nos-hi. En definitiva, un acte que es defineix, en paraules de M. Miracles Rivera Garretas, pel "sentit de la vida i de les relacions lliurement dit per cada dona",¹¹ i que en el context econòmic, social i geogràfic de les trementinaires adquireix un relleu excepcional.

¹¹ RIVERA GARRETAS, M. MIRACLES, "Historia de una relación sin fin: la influencia en España del pensamiento italiano de la diferencia sexual (1987-2002) " *Duoda, Estudis de la diferència sexual*, núm. 24, 2003.

1. SORTIR "AL MÓN": EL SENTIT DE CREAR EN TEMPS DE CRISI

*"eren dones que haurien fet viure cent fills i els homes no
eren capaços de fer-ne viure un"*

(Maria, 1923)¹²

Qualsevol crisi és un moviment de dos blocs: les institucions socials, reals o simbòliques que ja no serveixen (per obsoletes, o per falta de legitimitat) deixen un buit, i s'obre pas una altra estructura (diferent, encara que no necessàriament nova) que ha d'ocupar aquest espai. La crisi no és només la substitució d'una estructura per una altra, sinó també, i sobretot, el buit. Un buit on tot és possible, i que sol generar angoixa i por. Quan la recerca d'un sistema que substitueixi l'obsolet es torna angoixant, les reaccions del subjecte poden degenerar en el nihilisme, en la violència o en el fanatisme.¹³

Però el buit, també, és un espai que permet la creació. Un espai que Muraro¹⁴ descriu com a aquell que es troba "entre el s i la realitat", i en el qual les dones saben moure's lliurement. Un buit que permet la llibertat. Llibertat per ser, per relacionar-se, per crear. Per significar. Un lloc propi en un ordre necessàriament simbòlic, ja que s'obre a les representacions i als desigs, i que és, també per això mateix, un lloc flexible, sense fronteres fixes o estàtiques. Aquesta manera d'entendre la crisi (en termes generals) ens permet no reduir l'anàlisi del naixement de l'ofici de les trementinaires a factors estrictament socioeconòmics, com sol explicar-se, sinó intentar veure amb uns altres ulls aquest espai entre la realitat i el en el qual aquestes dones sàvies van saber teixir un fil de transmissió del saber, caminant sempre en el difícil equilibri del desprestigi i l'autoritat, esquivant

¹² "eren dones que haurien fet viure cent fills, i els homes no eren capaços en cas de fer-ne viure un de sol". FRIGOLÉ REIXACH, JOAN (2007). *Dones que anaven pel món. Estudi etnogràfic de les trementinaires de la vall de la Vansa i Tuixent*. Barcelona: Departament de Cultura i Mitjans de Comunicació, Generalitat de Catalunya, col. Tems d'Etnologia de Catalunya, núm. 12.

¹³ BURTON RUSSELL, JEFFREY (1972): *Witchcraft in the Middle Ages*, Cornell University Press, Nova York, pàg. 270: "Quan el subjecte és obligat per la desinstitucionalització a usar els seus propis recursos per construir un nou ordre simbòlic, s'adona que la tasca és immensament dura (...). El subjecte exigeix llibertat de les institucions caduques, però alhora se sent frustrat per les seves pròpies limitacions quan intenta usar la seva llibertat per construir un sistema simbòlic nou. En conseqüència, o bé troba un sistema simbòlic alternatiu (...), o bé degenera en el nihilisme, en la violència, o en la fanatització reactiva (...)."

¹⁴ MURARO, LUISA. "Ir libremente entre sueño y realidad".

amb més o menys fortuna les estratègies de cancel·lació dels seus sabers ancestrals que va implicar el final del segle XX.

Economia en crisi

No es tracta, doncs, d'ignorar els condicionants socioeconòmics que van afavorir el moviment de les trementinaires, sinó de donar-hi llum des d'una altra perspectiva que posi en relleu el poder simbòlic d'aquesta figura femenina al llarg dels últims dos segles.

A mitjan el segle XIX hi va haver a la Vansa, efectivament, una crisi econòmica. El seu origen es troba en la irrupció del model econòmic capitalista en l'economia de subsistència que fins al moment havia sostingut la vida a la vall, basada en l'agricultura d'autoconsum en terres comunals i en la ramaderia, amb escàs comerç exterior. Cal tenir en compte que la topografia de la vall no permet grans extensions de cultiu, i que el treball comunal de la terra era bàsic; en el moment en què es privatitza la terra, la pagesia que treballava les terres comunals es queda sense el seu mitjà de subsistència. A més, apareix la necessitat de tenir diners en metàl·lic per satisfer les demandes de la nova economia: l'Estat exigia pagaments en moneda difícils d'aconseguir a la vall, i també eximia els joves del servei militar i de les guerres colonials a canvi de diners. També volia la fusta d'aquelles terres.¹⁵ Aquesta crisi es va agreujar per la pressió demogràfica, que va arribar al seu punt màxim al voltant de 1860 a la vall de la Vansa: hi havia gairebé 3.000 habitants, i per a uns 300¹⁶ (vegeu l'annex 2, "Evolució demogràfica de l'Alt Urgell").

¹⁵ Com a testimoni d'aquella pressió, es pot visitar el "rètol de Figols", una curiosa inscripció gravada en una roca situada a prop del poble de **Voloriu**, dins del terme municipal de **Figols i Alinyà**, que data de l'any 1768 i que deixa constància que va extreure fusta dels boscos del terme per construir els vaixells de l'armada de **Carles III**.

¹⁶ Al llarg del segle XVIII el cens de la comarca de l'**Alt Urgell** va experimentar un notable creixement, fins a 11.256 habitants el 1787. El 1830 **havia** tornat a baixar, però ràpidament va tornar a augmentar, fins l'any 1857, i va arribar a 27.348 habitants. Fonts: Centre d'Estudis Demogràfics, UAB, i **Municat**. Per ampliar la informació vegeu també **PAU VILA**, 1881, **Sabadell**: "Tuixén i el seu èxode muntanyenc" i "Curanderisme nòmada. Les trementinaires de Tuixén", a **La Publicitat**, novembre 1931. Vila és un dels primers que aborda la migració femenina de les zones rurals desestructurades pels canvis econòmics.

Es va imposar, doncs, un canvi, un moviment, imprescindible per alleujar la superpoblació i fer front a l'escassetat de recursos. El que m'interessa respecte de les trementinaires és destacar la seva estratègia existencial femenina, que en aquell context de crisi demogràfica i econòmica va fer possible el canvi amb un moviment en doble sentit: d'una banda, rescatant, per portar-lo més enllà, tot el saber que fins aquell moment s'havia anat transmetent de mares a filles, enfilant una genealogia femenina basada en l'autoritat i en la relació; d'altra banda, atrevint-se a pensar en gran, a crear un moviment real, de reestructuració de rols en la família i d'ocupació de l'espai físic exterior, més enllà de la Vansa, i un moviment simbòlic, que va suposar l'obertura d'un espai intern (personal, d'autorització i força, partint de si) que va fer possible la creació de vincles d'autoritat i de reconeixement. En aquest sentit, és imprescindible fixar l'atenció en la unitat econòmica i social bàsica, la casa, per entendre la importància dels canvis estructurals que s'hi van produir arran de l'activitat de les trementinaires, i en la concepció de l'espai geogràfic dels habitants de la Vansa, per als quals la vall era "el seu país", mentre que més enllà s'estenia "el món".¹⁷ Les trementinaires van ser dones que van crear un model nou d'economia familiar a partir de la seva realitat immediata, la casa, on s'emmagatzemaven els sabers heretats; com deien elles mateixes i les persones que les van conèixer, van ser "dones que anaven pel món" ("*dones que anaven pel món*").

Crear des de la casa, partir de si

Per entendre la progressiva desestructuració de la vida rural en la Vansa, és necessari analitzar la manera com s'organitzava l'economia de subsistència prèvia a la introducció del sistema capitalista a la vall. La unitat econòmica i social bàsica era la casa, entesa com a conjunt d'edificis, persones, terres i animals amb un nom i una identitat col·lectiva.¹⁸ A Tuixén, i també en altres pobles de la vall, es distingien les cases grans (o *altes*) de les cases

¹⁷ FRIGOLÉ REIXACH, JOAN, *op. cit.*

¹⁸ FRIGOLÉ REIXACH, JOAN, *op. cit.*

petites (o *baixes*), adjectius que expressaven la riquesa i el volum de recursos econòmics i humans de què es disposava. A les cases grans, davant dels canvis imposats pel model capitalista, ni els homes ni les dones no van tenir la necessitat de buscar-se la vida, ja que no els calien els diners: podien aconseguir-los amb la venda dels arbres dels seus boscos o de caps de bestiar, per exemple. A més, a les dones d'aquestes cases, que igual que les dones de les cases petites tenien un paper actiu a l'engranatge econòmic familiar, no els va caldre anar a buscar feina a altres cases, ja que a les cases grans hi havia terres i bestiar suficients per garantir la necessitat d'aquesta mà d'obra.

A les cases petites, en canvi, amb menys recursos i generalment sense terres, davant de la falta de diners per atendre les demandes de l'Estat i la impossibilitat de continuar treballant les terres comunals,¹⁹ es va imposar la necessitat de buscar altres vies: els homes van escollir oficis que els van portar lluny de les cases²⁰ (com la transhumància de bestiar de pagesos de cases grans o l'ofici de "*pegaire*"),²¹ o bé altres que els van permetre quedar-se (carboners, segadors o traginers); entre les dones, algunes van emigrar a la ciutat com criades de cases riques, i d'altres es van convertir en trementinaires.

La divisió entre cases altes i cases baixes pot explicar en part per què l'ofici de trementinaire ha estat poc conegut i difós fins fa uns anys. Emília Llorens, trementinaire aprenent que va acompanyar la seva àvia Maria Majoral, *la Tamastina*, en els seus viatges "*pel món*" des dels 7 fins als 16

¹⁹ Sobre la privatització de les terres com a factor desencadenant de la desestructuració del món rural, vegeu KROPOTKIN, PETER, *El suport mutu*.

²⁰ Les destinacions més freqüents d'aquests moviments migratoris eren el Pla d'Urgell i els pobles o ciutats que s'estenien al llarg del curs dels rius Ter i Llobregat. Algunes persones també van emigrar a països estrangers, com França i l'Argentina. Aquestes migracions, que van anar despoblant la vall progressivament, en alguns casos van començar sent temporals per acabar sent definitives.

²¹ Els "*pegaires*" obtenien una resina del pi, aprofitant les soques que quedaven dels pins acabats de talar. Aquesta resina, escalfada al forn, es convertia en la "pega negra", que servia per curar cremades, immobilitzar membres fracturats, calafatar embarcacions i b de vi, fer empelts en els arbres fruiters i com a per a sabaters i fusters. Era un ofici que també implicava cert nomadisme, ja que els grups de treballadors es traslladaven a fer 'pega' per les propietats forestals de tot Catalunya. Sovint les colles de pegaires tenien vincles familiars amb les trementinaires: molts pegaires eren germans o marits de trementinaires, de manera que elles es dedicaven també a la venda de la pega negra. Per a més informació, vegeu BOSCH, CARME, " Les trementinaires, medicina ancestral", a *Dharma* (<http://www.revistadharm.com/tremen.htm>).

anys, explicava en una entrevista²² que aquest ofici era considerat "de gent pobra". Suzette Bohringer, l'actual herbolària d'Ossera, que va arribar al poble fa 20 anys procedent de Suïssa i va ser veïna de l'última trementinaire, Sofia Montané, confirma en la mateixa entrevista que la revalorització d'aquest ofici a la vall és molt recent: explica que al principi de viure a Ossera, ser trementinaire no estava ben valorat a la vall. Es considerava gairebé un deshonor, un ofici de gent sense recursos, i en alguna ocasió s'utilitzava el terme amb menyspreu. En canvi, tant Emília Llorens, que va acompanyar a la seva àvia Maria Majoral en els seus viatges "pel món", com la seva tia Càndida, també acompanyant de Maria Majoral, asseguraven en l'entrevista que aquesta infravalorització es compensava amb escriure perquè allà on anaven eren molt ben rebudes, i insistien en el vincle que s'establí amb la gent que trobaven pel camí i als pobles i ciutats de destinació.

En la bibliografia consultada, s'afirma que no està documentat l'origen de l'activitat ambulat d'aquestes dones, i que les últimes que el van exercir explicaven que ho van aprendre de les seves àvies i que aquestes ho havien après al seu torn de les seves. De tota manera, sí que es relaciona l'inici d'aquest ofici amb la crisi demogràfica i econòmica de mitjan segle XIX.²³ En tot cas, crec que és important destacar que el canvi no està en la creació d'una nova tasca de collita i venda d'herbes medicinals, sinó en el seu caràcter ambulat. Les trementinaires no partien de zero. En l'origen del saber sobre les plantes medicinals i els unguents, hi havia les dones que les havien precedit, i que només dos segles abans havien estat acusades de bruixeria per aquests mateixos coneixements: el 1623, Magdalena Barber, de Sant Pere de la Vansa, declarava que algunes dones de la Vansa i Fórnols acusades de bruixeria "sabien preparar metzines".²⁴

Davant de la falta de diners i l'èxode d'homes i dones a altres zones per buscar feina, es va produir a la Vansa un moviment de reestructuració

²² Radi Bronka, <http://podcast.radiobronka.info/?p=1031>, programa del 15 de juny de 2010.

²³ Catàleg del Museu de les Tremetinaires, Tuixén.

²⁴ Catàleg del Museu de les Tremetinaires, Tuixén.

familiar i social que tenia en el centre l'activitat de les trementinaires. Dit d'una altra manera: les dones de les cases petites de la Vansa van agafar les regnes i van reorganitzar la vida familiar entorn de l'ofici que van escollir per tirar endavant els seus. I no ho van fer ocupant espais reservats als homes, sinó recopilant els coneixements de medicina natural transmesos per una genealogia femenina amb què s'identificaven i partint d'aquest saber per crear un ofici propi, que va ser capaç d'enderrocar barreres no solament físiques, sinó també simbòliques.

2. "DONES QUE ANAVEN PEL MÓN": EXPANSIÓ DEL SABER FEMENÍ

La investigació de genealogies femenines de transmissió de sabers relacionats amb qualsevol àmbit del coneixement ha donat molts fruits, i gràcies a ella avui podem recuperar aquest fil en la literatura, la ciència, la filosofia, la teologia o la medicina natural, per posar alguns exemples. El cas de les trementinaires és especialment peculiar perquè no solament constata la saviesa ancestral que van heretar aquestes dones, sinó que fa un pas més enllà i surt dels límits físics (la casa petita, el poble, la vall aïllada) per expandir aquests sabers per un territori geogràfic que recorregut a peu és enorme, i vist des de la vall és un espai simbòlic encara més vast: és "*el món*" (el món), mentre que la vall és "*el país*", el petit país on durant segles s'ha conservat aquest saber que aquestes dones sàvies van decidir recopilar i expandir per guanyar-se la vida.

Preparació dels remeis:

la recopilació de sabers ancestrals

*anaen a arreplegar herbes, i anaen a arreplegar moltes coses,
(...) i els ajudàvem, sí, vaja, a l'estiu (...) perquè és clar, elles
no podien pas (...) esclar, una casa, i feien el menjar de casa, i
és clar, no podien fer-ho tot, i la família els ajudàvem*

(Jaumet, fill de trementinaire.)²⁵

Els sabers sobre les virtuts medicinals de les plantes i les seves aplicacions terapèutiques no eren exclusius de les trementinaires, però tampoc no estaven a l'abast de tothom. Només algunes persones de la vall els dominaven, la majoria dones. No s'aprenien a l'escola, sinó que es transmetien de generació en generació, de mares a filles. La gran aportació de les trementinaires va ser recopilar aquest saber i moure'l, convertir un espai de transmissió generacional en un espai de transmissió també

²⁵ Font: Radio **Bronka**.

geogràfic i transversal, portar el saber al món, enderrocar fronteres físiques i simbòliques.

La tasca de les trementinaires seguia el cicle de les estacions: a partir del mes de maig, i durant tot l'estiu, es dedicaven a la collita de les plantes medicinals necessàries per a l'elaboració dels remeis.²⁶ Les deixaven assecar, les trituraven i les classificaven per poder envasar-les en o coixineres. A l'agost, extreien la trementina dels pins i l'envasaven en llaunes. Això s'havia de fer amb la màxima celeritat, per evitar que la resina perdés propietats medicinals. Així, habitualment, una jornada de collita la seguia una llarga nit de preparació del remei. A partir de finals d'agost, recollien bolets, els enfilaven en fil de cotó i els penjaven també perquè s'assequessin.

A principi de novembre, començava la primera sortida, el primer viatge per Catalunya, per vendre els seus productes i, segons sembla, també per aplicar els seus unguents a persones i animals. A la casa, el marit (si no havia hagut d'anar a treballar fora de la vall) i les àvies quedaven a cura de les criatures. Les trementinaires tornaven abans de Nadal i passaven les festes a casa. La segona sortida començava a mitjan gener i durava fins al voltant de Setmana Santa. Jaumet ho explica en l'entrevista:

...elles feien dues marxas l'any. Però a l'estiu arreplegaven les herbes (...) i allà al mes d'octubre (...) marxaven, a vendre herbes, i a vendre pegats... fins a Nadal, per Nadal arribaven (...) i cap allà mig gener tornaven a marxar, fins a Pasqua, i s'estaven tot l'estiu aquí, arreplegant...²⁷

L'organització familiar s'adaptava a l'absència de les dones. El pare, si era a casa, quedava a cura de les criatures, i també les àvies o les ties, o qui fos que quedés a la casa:

²⁶ Vegeu l'annex 3, "Els remeis de les trementinaires".

²⁷ Font: Radio Bronka.

"I els crios a casa, tres mesos els crios petits a casa, fins que tornaven, (...) els crios i els havia de cuidar-se el pare, el pare i si hi havia algú més a casa havien de criar els crios, havien de donar menjar als crios i fer-ho tot pels crios"²⁸

(Jaumet, fill de trementinaire)

El protagonisme de les dones en l'economia de la vall era indiscutible abans de l'aparició de les trementinaires, però amb elles es va produir una reestructuració en el nucli familiar, entès més com una agrupació de persones associades a una casa que no pas com una línia genealògica de parentiu, i una reestructuració del temps, que va passar a mesurar-se segons els viatges anuals que realitzaven per vendre els seus productes. Sobretot, es va produir un moviment cap enfora, un sortir de si (de la casa, del poble, de la vall) amb els mitjans propis, amb la força pròpia, per recórrer el món, traçant trajectes basats en la relació, l'autoritat i la confiança.

De dos en dos: saber en relació

Nosaltres anàvem d'acompanyants. Aprendre, aprens... la que ho portava tot era la padrina (...)

(Emília Llorens, acompanyant de Maria Majoral, la seva àvia)²⁹

Les trementinaires mai no anaven soles pels camins. Gairebé sempre anaven de dos en dos, una que coneixia l'ofici i una ajudanta o aprenenta, generalment de curta edat, que solia ser gairebé sempre de la seva mateixa família: mares amb filles, àvies amb nétes, ties amb nebodes. També en alguna ocasió s'ajuntaven dues trementinaires. I se sap que Maria Majoral, coneguda com la Tamastina (1887-1973), va recórrer els camins acompanyada alternativament de les seves tres filles, Cànida, Maria i Rosa,

²⁸ Font: Radio Bronka.

²⁹ Font: Radio Bronka.

i per això se la coneixia com "la trementinaire de les nenes rosses".³⁰ Sempre eren dones. Es coneix només el cas de *Miquel el Gorra Tort*, marit de Sofia d'Ossera, que l'acompanyava en els seus viatges. La funció de l'acompanyanta era triple: aprenia l'ofici, ajudava la gran i en protegia la reputació, ja que no estava bé vist que una dona viatgés sola.

Aprenentatge, ajuda mútua i protecció són tres factors que interactuen en el procés de transmissió del saber en aquesta (i altres) genealogies femenines. En el cas del coneixement de les plantes medicinals per part de les dones de totes les èpoques i llocs, es posen en relleu, a part de la seva universalitat, dos aspectes en la meua opinió fonamentals: d'una banda, el desig de les dones de cuidar i cuidar-se, de protegir i protegir-se; per l'altra, l'entramat relacional que s'estableix entre les dones que reben i transmeten aquests sabers, una xarxa en la qual l'autoritat femenina, la relació i la transmissió dels coneixements permeten dibuixar una genealogia femenina que en moments de crisi i de buit algunes dones, com les trementinaires, rescaten per enriquir la seva pròpia vivència i crear una nova manera de ser i d'estar en el món.

Les rutes: "cap a la vida es perd la vida".

Un dur camí suavitzat per la relació

*"cap a la vida es perd la vida"... com que hi havia tanta gana,
la gent havia de marxar per guanyar-se el pa de cada dia.*

(Jaumet, fill de trementinaire)³¹

A més de la quantitat de quilòmetres que havien de recórrer a peu les trementinaires en els seus viatges (de vegades més de cent d'anada i altres tants de tornada)³² i els perills potencials (tempestes, caigudes, accidents, robatoris i assalts), la duresa del camí s'accentuava encara més amb la

³⁰ Recentment s'ha publicat un llibre infantil basat en aquesta *trementinaire*, amb text d'ISIDRE DOMENJÓ i il·lustracions de CARMÉ INVERNÓN: *La trementinaire de les nenes rosses* (2010).

³¹ Font: Radio Bronka.

³² Vegeu l'annex 4, "Les rutes".

càrrega que portaven a sobre: a més del farcell de tela amb una muda, una mica de menjar i un ganivet, carregaven totes les bosses o les fundes de coixí que havien omplert amb herbes; lligades a les espatlles, penjaven les llaunes amb la trementina i altres resines.³³ La fortalesa física i mental d'aquestes dones era extraordinària, i la majoria de les persones que les rebien als pobles i cases rurals de Catalunya els la reconeixien. Una senyora del Pallars Sobirà recorda que quan ella era petita i vivia a Les Feixes, una masia propera a Hortonada, a la falda de la serra de Boumort, unes trementinaires s'havien quedat a dormir a casa seva: "... *anaven amb tota la pena, pobres dones!, per fer algun centimet*". La majoria els valoraven l'esforç, les acollien, els reconeixien el saber i sobretot les esperaven amb anhel.

Tanmateix, d'altra banda, com veurem més endavant, a la vall d'origen i també en algunes cases del camí hi havia un cert menyspreu per aquesta activitat, associat segons sembla a l'estigma de pobresa i de mendicitat que arrossegaven les dones que la practicaven. Al llarg dels anys, les trementinaires van anar acumulant experiència dels llocs per on passaven i eren ben rebudes, per transmetre-la també a la generació següent i garantir que els viatges subsegüents fossin menys tortuosos.

Les trementinaires seguien els camins de la transhumància del bestiar. No solien entrar en grans poblacions ni vendre els seus productes als mercats, encara que hi va haver algunes excepcions, com algun viatge a Barcelona, per la fira de Sant Ponç, i a Tarragona. Preferien una relació directa amb la gent, amb qui mantenien vincles antics, cases per les quals havien passat les seves mares, les seves àvies, les seves rebesàvies, que abans que elles s'havien posat en camí per "anar pel món". En el seu estudi etnogràfic,³⁴ Joan Frigolé destaca que aquest era un dels factors que les diferenciaven de les marxantes de roba: mentre que aquestes s'allotjaven en hostals, establint així una relació comercial amb les persones que trobaven al camí, les trementinaires s'allotjaven en cases particulars, establint una relació

³³ També venien resina d'abet i de ginebrer. Font: CARME BOSCH, "Trementinaires, medicina ancestral", a *Dharma* (<http://www.revistadharmacom/tremen.htm>).

³⁴ FRIGOLÉ REIXACH, JOAN, *op. cit.*

basada en la reciprocitat i la confiança. A canvi de l'allotjament, les trementinaires donaven remeis, qualsevol cosa que portessin a sobre, o bé consells, informació, serveis. S'integraven a la de les cases de pagès els dies que es quedaven allà, la qual cosa era molt apreciada, encara que en general a les cases que les allotjaven no volien res a canvi:

*Deien: "Et tenim aquí per voluntat pròpia i no volem pas res. "
Però una cosa o altra sempre els hi donàvem.*

(Emília Llorens, acompanyant de Maria Majoral)³⁵

En escasses ocasions se'ls va negar l'allotjament i van haver de dormir a la intempèrie. Com hem vist, a còpia de viatges i experiència, les dones que anaven pel món sabien perfectament on podien anar a menjar i a passar la nit. Per això solien recórrer sempre els mateixos trajectes, aquells que les connectaven amb una genealogia femenina de transmissió no solament de sabers, sinó també de relació i de confiança.

La confiança era bàsica. Emília Llorens recorda que, per protegir-se dels perills que podia implicar un viatge llarg a peu per a dues dones soles, escollien camins on hi havia gent que les coneixia: els carboners de les cases pairals que tenien bosc i que el netejaven i feien carbó, per exemple, i les cases de persones que havien conegut les seves mares o les seves àvies i que els donaven empara.

En aquella època podies sortir, perquè... passa que els boscos... feia una mica de por perquè hi havia molts robatoris... però hi havia molta gent, feien carbó, totes les cases pairals tenien bosc i estaven, netejaven boscos i feien carbó, sempre tenies companyia, i com que coneixies la gent... ja no tenies por.³⁶

Sense aquesta relació, era impossible que una trementinaire pogués ni tan sols no vendre els seus productes:

³⁵ FRIGOLÉ REIXACH, JOAN, *op. cit.*

³⁶ Font: Radio **Bronka**.

*...moltes ho havien provat i com que no les coneixien no els hi compraven per por que els enganyessin, de vegades els havien enganyat, els havien portat barreges que no eren... no es pot fer barreges quan tractes amb medecina, perquè pots fer molt de mal...*³⁷

Existia, doncs, una relació recíproca de confiança: la gent que les rebia els reconeixia autoritat en els seus coneixements i en el seu ofici, i elles confiaven en aquestes mateixes persones que durant anys les havien acollit, a elles o a les seves mares o àvies. I confiaven en elles mateixes, en l'eficàcia dels seus remeis, que elles anomenaven "medicines", per això diu Emília: "*no es pot fer barreges quan tractes amb medecina, perquè pots fer molt de mal.*" I també Emília Llorens explica el que va suposar per a aquestes persones que elles deixessin l'ofici:

*Ui, quan vam plegar... "I per què no baixareu!", les unes, les altres, que marxaven...*³⁸

Explica Emília que en certa ocasió en un poble del pla van creure que la seva àvia Maria havia mort, i que deien: "*Ui, la Maria no tornarà mai més, perquè és morta*".³⁹ Una dona de Josa de Cadí va escriure una carta per desmentir la notícia, i llavors van demanar que tornés Maria amb les seves herbes medicinals. I Maria va tornar:

*La gent demanaven, "i per què no baixes?". La va acompanyar el meu marit. L'últim viatge el va fer amb la meva mare, ja de gran, elles dues... ja no eren moments d'anar-hi, ja. La tradició no se seguia ja.*⁴⁰

Com dèiem abans, en el nucli del saber femení en general i de les trementinaires en particular hi ha el desig de cuidar i cuidar-se, i aquest és el punt de partida que estableixen per desenvolupar espais de relació. En aquest sentit, les dones, de fet, estan en l'origen d'aquest treball històric de cura de la família i de creació i recreació de la vida quotidiana. M'interessa

³⁷ Font: Radio Bronka.

³⁸ Font: Radio Bronka.

³⁹ Font: Radio Bronka.

⁴⁰ Font: Radio Bronka.

especialment aquest últim concepte, la recreació de la vida quotidiana, tal com l'entenc, és a dir, tornar a crear el món partint de si i reprenent el que ja està creat, que és el que ens connecta amb la generació que ens precedeix, i a partir de la nostra recreació crearan les que ens segueixin; perquè les persones, homes i dones, que rebien les trementinaires, buscaven en els seus sabers medicinals alleujament als seus mals, però també referents; buscaven reconèixer l'autoritat en una altra dona que els servís "de mesura del món";⁴¹ buscaven, crec, l'autoritat del simbòlic de la mare que els permetés crear a partir de si i transformar el seu entorn. Que els permetés, en definitiva, exercir la llibertat de ser.

Curanderes, herbolàries, sàvies, bruixes? Sabers femenins a la corda fluixa

*Per doctors qualificada
com joia de la natura
pel seu complement i ajuda
en cures realitzades.*

(Pere Serra, Tuixén, 1917-1998)⁴²

En alguns pobles, davant de la falta de metges, s'esperava amb anhel l'arribada de les trementinaires, que venien carregades de remeis naturals. No eren, segurament, les úniques dones que tenien coneixement d'aquest tipus de medicina natural, però elles havien adquirit, amb els seus viatges i la seva experiència, una autoritat que les feia diferents. Càndida, una de les "nenes rosses" de Maria Majoral, assegura que les trementinaires complien el paper de sanadores a més del de venedores ambulants:

(...) llavors el metge no hi anava. Ma mare n'havia salvat tres o quatre, amb oli cada tres hores. Però ella no s'hi estava: sucava (l'oli) i marxava. La va salvar (...)

⁴¹ MARTÍN SANCHEZ, RAQUEL. "Hechiceras en la Colima Novo-hispana: en busca de una genealogía femenina de la práctica médica", a *Duoda*, núm. 29

⁴² Se sap que alguns metges que anaven a assistir parts demanaven l'ajuda d'alguna dona del poble que tingués experiència, com Dolores, una trementinaire que va viatjar per Catalunya després de la Guerra Civil.

*Sabien molt de medecina, elles. Amb les herbes sabien fer moltes medecines.*⁴³

En les fonts bibliogràfiques consultades, es dona notícia de l'aplicació de remeis i cures aplicades per les trementinaires en el seu trajecte "pel món". Aplicaven unguents i emplastres a persones i a animals, i guarien malalties diverses: refredats, bronquitis, pneumònies, diftèries, fractures, cops i inflamacions... En alguns casos documentats, havien curat fins i tot malalties que els metges havien deixat per impossibles, i tot amb remeis naturals: emplastres de trementina, pomades fetes amb arrels i greix d'animal bullits, oli de lavanda, romaní i altres arrels, fregues amb vesc, etc. També es documenta algun cas que s'apropa a la superstició però que va ajudar a augmentar el prestigi de les trementinaires, com el d'una dona que no podia tenir fills i una trementinaire li va fer un massatge en un punt dolorós del braç i li va indicar que s'ho fes ella mateixa cada dia, que al cap d'un any ja tindria un fill; i així va ser. Se sap també d'algunes trementinaires que ajudaven en els parts quan anaven "pel món".

La literatura de l'època també proporciona dades rellevants respecte de la finíssima línia que separa les diferents percepcions que es tenien de l'ofici de trementinaire, i que oscil·len entre la imatge de la curandera, l'herbolària, la sàvia, la metgessa fins i tot, i la bruixa. El dramaturg Josep M. de Sagarra (Barcelona, 1894-1961), en la seva obra *L'hostal de la Glòria* (1931), fa referència a una dona procedent de la serra del Cadí (on es troben la Vansa i Tuixén) que havia portat un remei (una herba) per aconseguir retenir el marit que volia anar-se'n amb una altra:

*Bé, vaja, us ho diré perquè estem sols:
És collida a la serra del Cadí,
i l'ha dut una vella que és mig santa;
Conten que si un marit et fuig del cor
aquesta herba te'l torna i te l'aguanta,
i ho fa més bé que el trèvol de la sort"*

⁴³ Font: Radio **Bronka**.

D'aquesta dona, es diu que era "vella", una característica associada des de fa segles a la figura de l'alca vota, i "mig santa", una referència al benefici que dels seus remeis podien obtenir les persones que buscaven els seus serveis i també, i sobretot, a un tipus d'activitat misteriosa, entre l'espiritual i la màgia, de la qual era mediatadora indiscutible. En el fragment de Sagarra hi ha encara un element més que accentua l'autoritat que es donava a aquestes dones: el remei que portaven de la serra del Cadí aconseguia millors resultats que el que s'utilitzava habitualment al poble on havien anat a parar: "*ho fa més bé que el trèvol de la sort*".

Són inevitables les analogies entre l'activitat d'aquestes dones i la d'aquelles que dos segles abans havien estat acusades de curanderes i bruixes al mateix Pirineu català: els remeis naturals elaborats a partir de plantes, resines i greixos d'animals que en el XIX i XX portaven de casa a casa les trementinaires havien estat considerats en el XVI i XVII pocions sospitoses o directament metzines, i sobre les dones que els preparaven i aplicaven havien recaigut sospites de fetilleria o bruixeria. Sembla com si la confiança en la saviesa femenina pengés constantment d'un fil, d'una corda fluixa per la qual han caminat malgrat tot les dones de totes les èpoques. La memòria de les que van caure al buit ha persistit en dos aspectes antagònics, ambivalents, que trobem fosos en la figura de la trementinaire: d'una banda, en els estereotips negatius associats a les dones que s'han mantingut al marge de les expectatives que la societat patriarcal reservava al seu sexe (dones soles, dones velles, dones amb veu pròpia, acusades de mentideres, alcavotes, heretges), uns estereotips que, com veurem, també van esquitxar en ocasions les trementinaires; d'altra banda, en el fil de transmissió del saber que ha perviscut en la memòria femenina de generació en generació, i que les trementinaires van portar fins a l'extrem: fins als extrems, físics i simbòlics, del "món".

La percepció de l'ofici

Com s'ha comentat, les trementinaires establien una relació de reciprocitat i confiança amb les persones de les cases on s'allotjaven. Però també hem vist que arrossegaven un estigma que va afectar negativament la percepció de l'ofici i també, en alguns casos, el propi concepte que les trementinaires tenien de la seva activitat: la pobresa.

La falta de recursos portava associades algunes pràctiques que fregaven la mendicitat. L'activitat d'aquestes dones no hauria estat rendible si haguessin seguit l'exemple de les marxantes de roba, és a dir, si haguessin pagat elles mateixes l'allotjament i el menjar. Acompanyades generalment d'una nena de curta edat, els resultava fàcil demanar, i completar les seves rutes evitant despeses en aquest sentit. Aquesta manera de buscar-se la vida pel camí no agradava a algunes persones. I les mateixes trementinaires, almenys algunes, se sentien avergonyides per la seva pobresa. Com noves Ventafocs, algunes expliquen amb amargor que se sentien malament a les festes dels pobles i els diumenges perquè no tenien vestits bonics per posar-se. El tema del vestit (de la falta de vestit) és recurrent entre les dones que van practicar l'ofici, i posa de manifest una autopercepció negativa que contrastava amb la càlida acollida que els esperava a gairebé totes les cases i pobles que visitaven.

En efecte, era molta la gent que les esperava amb anhel i impaciència i que les acollia a casa seva com si fossin de la família, i amb la qual les trementinaires establien una relació de reciprocitat, intercanviant les seves herbes, olis o el que portessin a sobre per allotjament i menjar. Emília Llorens, per exemple, recorda⁴⁴ que les tractaven amb molt d'afecte, i la seva tia Càndida insisteix que la visita de les trementinaires era molt esperada perquè alleugeria malalties i mals de tot tipus. També són múltiples les referències positives a la fortalesa d'aquestes dones i al seu

⁴⁴ Font: Radio Bronka.

protagonisme econòmic: "*eren dones que haurien fet viure cent fills i els homes no eren capaços de fer-ne viure un*".⁴⁵

Si els bons resultats dels remeis donaven fama i prestigi a les trementinaires, les malalties que no aconseguien curar eren causa de crítica i fins i tot d'odi contra elles. Aquestes picabaralles van ocasionar acusacions creuades entre les mateixes trementinaires, que en alguns casos van desplegar campanyes de descrèdit contra les trementinaires d'altres pobles. No va arribar la sang al riu, segons sembla, però la por de perdre la credibilitat com sanadores que subjau darrere del mecanisme acusatori té clars paral·lelismes amb els processos per bruixeria de dos-cents anys enrere. Se sap que l'arrel de moltes acusacions per bruixeria va ser un remei que no va curar la malaltia.⁴⁶

Entre el prestigi i l'estigma, potser es troba la clau per comprendre les estratègies de cancel·lació que van provocar la substitució fulminant del saber ancestral de les trementinaires per la nova medicina a mitjan segle XX. Una substitució que va arribar a esborrar gran part de les empremtes de la memòria d'aquell saber i que en els últims anys s'està intentant recuperar.

3. La fi de les trementinaires: estratègies de cancel·lació del saber femení

Va arribar la medicina a la vall. Van arribar fàrmacs nous, metges, tractaments complexos. Paral·lelament, s'hi van introduir nous que van facilitar la recuperació de l'economia: a mitjan dels cinquanta, la producció intensiva de llet i el cultiu de patates, activitats que generaven més beneficis, van anar desplaçant els viatges de les trementinaires. També es va produir una interrupció en la transmissió de l'ofici: moltes de les nenes que havien acompanyat a les seves mares, àvies o ties pels camins no van

⁴⁵ *Maria*, de la *Vansa*. Font: FRIGOLÉ REIXACH, JOAN, *op. cit.*

⁴⁶ MARTÍN SÁNCHEZ, RAQUEL, *op. cit.*

prendre el relleu, i tampoc no van conservar els coneixements de les seves predecessores, ja que van dedicar la seva vida a altres oficis que requerien molta dedicació, i van anar oblidant el que havien après.

En alguns casos, la interrupció en la transmissió del saber va ser brusca: Emília Llorens conta un episodi que posa en evidència una estratègia de cancel·lació d'aquest saber, i que es relaciona directament amb la introducció de la medicina a la vall de la Vansa i el consegüent desplaçament dels coneixements de medicina natural:

i... jo tenia moltes coses apuntades, ho teníem a casa... però quan el meu home ho va... va dir: "D'això no en farem res, això de les herbes ja s'ha acabat! Ara ja... ", i ho va estripar. Em va saber molt de greu. Hi havia remeis...⁴⁷

El marit d'Emília va destruir les anotacions que conservaven alguns dels sabers d'una de les trementinaires de trajectòria més llarga. Aquest acte, no exempt de certa violència, posa de manifest un menyspreu per aquests coneixements ancestrals i obre alguns interrogants sobre la ràpida substitució d'aquests sabers.

Tanmateix, segons sembla, hi va haver una certa resistència a la introducció de la medicina convencional a la vall. Comenta Emília:

S'hi negava, eh, la gent encara, a agafar la medicina tradicional... s'hi negaven, "vols dir que ens anirà bé, això?" i nosaltres, oh, esclar, us heu d'acostumar, com nosaltres...⁴⁸

Gairebé com una claudicació, les mateixes dones que havien anat venent pels camins plantes medicinals i altres remeis van haver de substituir una confiança d'anys, de segles, en els remeis naturals, per la confiança en uns fàrmacs desconeguts. I elles mateixes aconsellaven la gent que s'acostumés als nous remeis. L'apropiació del saber de la medicina per part dels homes va arrabassar a les dones no només el seu lloc en aquests sabers (és a dir, el

⁴⁷ Font: Radio Bronka.

⁴⁸ Font: Radio Bronka.

seu estar en l'origen de les pràctiques sanadores i màgiques, i el seu paper de transmissores d'aquestes pràctiques) sinó també, i sobretot, el seu lloc en el seu propi cos. Els va arrabassar la relació primigènia amb el seu cos, que va passar a ser un objecte d'estudi a les mans dels nous posseïdors dels sabers mèdics, aviat anomenats *ciència mèdica*, i les va allunyar d'elles mateixes, amb tot el que això comporta d'alienació des del punt de vista psicològic, social, cultural i sobretot polític. Simbòlic, al cap i a la fi.

LA FI D'UN MÓN. EL LLEGAT DE LES TREMENTINAIRES

Com hem vist, en poc temps els coneixements de medicina natural que les trementinaires havien expandit per tot el territori català van caure en desús, desplaçats pels nous fàrmacs i pels canvis en l'economia de la vall, que ja no feien rendibles els viatges. Només l'esforç de recuperació històrica de l'ofici que es va iniciar a la mort de Sofia d'Ossera, l'última trementinaire, va aconseguir rescatar una memòria que d'una altra manera hauria estat condemnada a l'oblit. La recuperació de la memòria històrica de les trementinaires a la vall de la Vansa, els anys 90 del segle XX, coincideix amb l'interès de revalorar l'autòcton en un context de globalització uniformitzant, i també amb la necessitat de connectar la vall (cada vegada més despoblada i l'economia de la qual s'ha reconvertit també de cara al turisme) amb la resta del territori (amb "el món"). La figura de la trementinaire s'ha recuperat com un símbol d'aquesta connexió, com un pont.

Subsisteixen, tanmateix, alguns estereotips negatius associats a les dones que van practicar aquest ofici, i també un cert interès per distanciar-se'n. Seria interessant investigar fins a quin punt els estereotips negatius associats a la imatge d'aquestes venedores ambulants van facilitar la cancel·lació dels seus sabers, anul·lant en part el prestigi i l'autoritat que les trementinaires havien adquirit a tot el territori català. En part, dic, perquè el record positiu d'aquelles dones també subsisteix als pobles i les cases per on passaven, encara que no s'hagi difós extensament com es van difondre els seus sabers durant més d'un segle. Com en altres llocs i èpoques, els sabers femenins de les trementinaires van caminar damunt la corda fluixa, en un fil finíssim de percepcions ambivalents que les veien com curanderes, santes, metgesses, captaires o salvadores, i que avui, gràcies a la recuperació de la seva memòria històrica, tenen encara esperances de mantenir-se en equilibri i no caure a l'oblit.

BIBLIOGRAFIA

ALCOBERRO, AGUSTÍ (Universitat de Barcelona), *La cacera de bruixes a Catalunya i el seu context europeu*, Mediateca Festa.org.

ARAJOL, JAUME (2007), "Les trementinaires, guaridores, viatgeres, sàvies i valentes", a *Quadern Barcelona, El País*, 7/06/07.

http://www.elpais.com/articulo/Quadern/Barcelona/Les/trementinaires/guaridores/viatgeres/savies/i/valentes/elpepissupbqc/20070607elpbqc_2/Tes

BEIROA, ARTUR (s/d). Museu de les trementinaires. Recopilació de textos. Tuixent.

BOSCH, CARMÉ, "Les trementinaires, medicina ancestral", a *Dharma*:
<http://www.revistadharm.com/tremen.htm>

BURTON RUSSELL, JEFFREY (1972): *Witchcraft in the Middle Ages*, Cornell University Press, Nueva York

COSTA, ERNEST (1984), *Viatges amb els pastors transhumants*. Barcelona: Montblanc-Martín

DOMENJÓ, ISIDRE y INVERNÓN, CARMÉ (2010): *La trementinaire de les nenes rosses*.

FOLCH-SERRA, MIREYA (1990) *Voices of the Place: Dialogical Landscapes in the Catalan Pyrenees*. Tesis. Departamento de Geografía de la Universidad de Queen's, Kingston, Ontario.

FRIGOLÉ I REIXACH, JOAN (2005), *Dones que anaven pel món. Estudi etnogràfic de les trementinaires de la vall de la Vansa i Tuixén*. Barcelona: col. Temes d'Etnologia de Catalunya, núm. 12. Departamento de Cultura, Generalidad de Catalunya.

KROPOTKIN, PETER, *El apoyo mutuo*, libro electrónico, disponible en pdf en la dirección

<http://bivir.uacj.mx/libroselectronicoslibres/Autores/PedroKropotkin/Kropotkin,%20Pedro%20-%20El%20apoyo%20mutuo.pdf>

MARTÍN SÁNCHEZ, RAQUEL. "Hechiceras en la Colima Novo-hispana: en busca de una genealogía femenina de la práctica médica", a *Duoda*, núm. 29

MURARO, LUISA. "Ir libremente entre sueño y realidad".

OBIOLS RÍOS, JOAN (2004), *Tuixén: història, costums i gent*. Maçaners: Editorial Abadia.

Per bruixa i metzina: La cacera de bruixes a Catalunya, Departamento de Cultura de la Generalidad de Catalunya, textos de la exposición del mismo nombre.

PIUSSI, ANNA MARIA. *Educación, nombre común femenino*. Barcelona: Ediciones Octaedro, 2007

RADIOBRONKA, RADIO LIBRE DE BARCELONA (reportatge): "Optimismo ante el abismo: trementinaires, dones que anaven pel món", entrevista a Càndida (93 anys, trementinaire que acompanyava la seva mare, Maria Majoral, la Tamastina), Emília Llorens, neboda de Càndida, Jaumet (fill de trementinaire) i Suzette Bohringer, actual herbolària d'Ossera. <http://podcast.radiobronka.info/?p=1031>

RIVERA GARRETAS, M. MILAGROS, "Historia de una relación sin fin: la influencia en España del pensamiento italiano de la diferencia sexual (1987-2002)", *Duoda, Estudios de la diferencia sexual*, núm. 24, 2003.

ROMERO RENAU, LUIS (2006), *Planificació territorial a espais rurals en crisi: la serra del Cadí al Pirineu català*. Barcelona: Departamento de Geografía, Universidad Autónoma de Barcelona.

SAGARRA, JOSEP M. (1931), *L'hostal de la Glòria*, col. MOLC, Edicions 62.

SOLSONA, NÚRIA, "Notícies de les trementinaires", a *Alipsi. Ciència en òrbita*, plataforma web per a la difusió de la ciència i el coneixement, amb el suport del Departament d'Universitats, Recerca i Societat de la Informació, la Universitat Autònoma de Barcelona i la Universitat Pompeu Fabra.
http://www.orbita-alipsi.eu/web/uploads/articles/97/MM_trementinaires_pdf.pdf

TORRAS I SOCIATS, JORDI (2010), *Bruixes a la Catalunya interior*. Sant Vicenç de Castellet: Ed. Farell.

VILA, PAU (1930): "Tuixén i el seu èxode muntanyenc", *La Publicitat*, 11 de novembre de 1930

- "Curanderisme nòmada. Les trementinaires de Tuixén", a *La Publicitat*, 6 de novembre de 1930

XARXA COMARCAL DE L'ALT URGELL: <http://www.urgellet.com/alturgell/historia/lalt-urgell.html>

ANNEX

1. Situació geogràfica de la vall de la Vansa i Tuixén

La vall de la Vansa, a la comarca de l'Alt Urgell, vertebrada pel riu de la Vansa, forma part del Parc Natural del Cadí-Moixeró, al Pirineu català. Limita al nord amb la serra del Cadí, al sud amb les serres del Verd i del Port del Comte (Solsonès), i s'obre camí d'est a oest, seguint el curs del riu. La topografia de la vall la converteix en un lloc aïllat, un petit paradís natural separat de la resta del país per les serres que el reclouen. Els accessos per entrar i sortir de la vall estan definits pels camins de transhumància de bestiar, traçats majoritàriament a través dels colls que envolten la vall.

A la part més alta de la vall es troba la vall de Josa, que s'uneix a la coma dels Cortils (Berguedà) i es comunica amb la Cerdanya pel pas de Gosolans, i amb el Berguedà pel coll de Josa i del Collell. A la part baixa, després d'un espai geogràfic tancat i estret, la vall s'amplia a Tuixén, el nucli més important de la vall. El terme de Tuixén es comunica amb el Berguedà per la collada de la Mola i amb el Solsonès per la collada del Port.

Administrativament, la vall consta de dos municipis, no gaire allunyats entre si: La Vansa i Fòrnols, i Josa i Tuixén. Dels pobles d'aquests municipis van sorgir les trementinaires: Cornellana, Fòrnols de Cadí, Sorribes, Alinyà, Fígols d'Organyà, Ossera, Josa, Tuixén.

2. Evolució demogràfica de la comarca de l'Alt Urgell

<u>1497 f</u>	<u>1515 f</u>	<u>1553 f</u>	<u>1717</u>	<u>1787</u>	<u>1857</u>	<u>1877</u>	<u>1887</u>	<u>1900</u>
810	1.067	1.461	8.968	12.145	28.296	23.643	21.897	19.083
<u>1910</u>	<u>1920</u>	<u>1930</u>	<u>1940</u>	<u>1950</u>	<u>1960</u>	<u>1970</u>	<u>1981</u>	<u>1990</u>
19.709	20.181	20.933	19.274	22.134	20.948	19.897	19.828	19.167
<u>1992</u>	<u>1994</u>	<u>1996</u>	<u>1998</u>	<u>2000</u>	<u>2002</u>	<u>2004</u>	<u>2006</u>	<u>2008</u>
18.991	18.802	19.006	18.950	19.315	19.848	20.315	21.257	-

1497-1553: focs; 1717-1981: població de fet; 1990- : població de dret (més informació.) Font: Centre d'Estudis Demogràfics, UAB i Generalitat de Catalunya

3. Els remeis i les herbes de les trementinaires

El Museu de Tuixén es va ampliar el 2006 amb un jardí botànic especialitzat en les herbes i plantes medicinals que recollien i venien les trementinaires. Reproduïm aquí un breu resum dels remeis i la plantes que utilitzaven aquestes dones, i la seva aplicació medicinal.

REMEIS

La trementina

Era la resina del pi i de l'abet. S'utilitzava en cataplasmes. S'untava un petit tros de teixit de cotó o de lli, o de paper d'estrassa, i es col·locava a sobre de la zona afectada. Es cobria l'emplastre amb teles i es deixava fins que es desprenia per si mateix de la pell. Carme Bosch explica que les trementinaires deien que "la trementina el mal intern i el treu enfora

Els emplastres de trementina s'utilitzaven per tractar inflamacions i dolors de qualsevol tipus: cops, esquinços, picadures d'insectes o rèptils, i també per extreure estelles o espines clavades a la pell. També es tractaven amb aquest emplastre les malalties pulmonars i bronquials.

- **Oli d'abet:** La resina de l'abet (*Abies alba* Miller) és coneguda també com la trementina de l'abet o la trementina verdadera. És difícil d'obtenir: cal enfil·lar-se als avets i rebentar una a una les que es formen al tronc i que a l'estiu estan repletes de resina. Sovint eren els fills de les trementinaires els qui s'enfilaven als avets per extreure'n la resina. Era una operació laboriosa, ja que de cada b del tronc només s'obtenien una o dues gotes de producte.

L'oli d'abet se solia barrejar amb oli d'oliva, greix de porc o cera d'abelles per fer cataplasmes. Era considerada la trementina de més qualitat. S'utilitzava per curar malalties pulmonars, dels ronyons, la uretra i úlceres d'estómac. És diürètic i vulnerari.

També s'utilitzava per prevenir infeccions pulmonars: abans de l'arribada de l'hivern, es barrejava amb una mica de sucre i s'ingeria, com a tractament preventiu.

- **Trementina de pi:** Obtinguda a partir d'incisions en el tronc dels pins, a sota es recollia el líquid que fluïa en uns petits recipients. Després, es purificava exposant-la al sol i es filtrava. Cada pi s'explotava durant quinze o vint anys.

De la destil·lació de la trementina s'obtenia l'essència de trementina o aiguarràs. Era la més utilitzada per fer cataplasmes, ja que era més fàcil d'obtenir que la de l'abet. A diferència d'aquesta, la trementina del pi no s'ingeria en cap cas. A partir de la trementina com a remei base, cada trementinaire elaborava els seus propis remeis.

Carme Bosch proporciona una recepta de Maria Majoral, la Tamastina:

La pomada de trementina es preparava barrejant d'ou, una unça de trementina rentada nou vegades, dues cullerades de sucre, dues cullerades de mel i una cullerada de greix. Es fonien tots els ingredients fins que quedava una pasta amb consistència de pomada. Aquesta pomada s'usava per baixar la inflamació de les ferides i cicatritzar-les, evitant així infeccions.

(CARME BOSCH, "Trementinaires, medicina ancestral," revista *Dharma*)

"Pega negra": Pasta resinosa utilitzada per immobilitzar mans i peus del bestiar en cas de dislocació.

Oli de ginebró: Remei destacat per eliminar els cucs de l'estómac, tant de les persones com del bestiar.

Oli del tifus: Oli compost per gran quantitat d'ingredients, molt sol·licitat durant els diferents brots de l'epidèmia.

"Tabac" negre: Remei que curava la diftèria i el tifus.

HERBES

HERBES DE TORRENT I RIBERA

Gerd (*Rubus idaeus*): diürètica, antihemorroïdal, bona per al coll, els intestins, la vista i contra el reumatisme.

Cua de cavall (*Equisetum arvense*): diürètica, bona contra l'osteoporosi, el reumatisme, la gota i les ungles fràgils, i per prevenir l'arteriosclerosi.

HERBES DE MARGES I PRATS

Aranyoner (*Prunus spinosa*): les flors d'aquest arbre regulen el trànsit intestinal, les són antidiabètiques i antiasmàtiques, i el fruit (l'aranyó) són baies tòniques i estomacals. L'oli essencial, per via interna, cuida neuràlgies i per via externa, dolors articulars. Amb la decocció depurativa de la fusta de l'aranyoner es pot tractar la gota i els reumatismes.

Hipèric (*Hypericum perforatum*): la flor, recollida la matinada del dia de Sant Joan, es feia macerar en oli d'oliva i s'utilitzava per preparar un unguent contra les contusions, l'artrosi, les neuràlgies i els dolors en general. És també antidepressiu i digestiu.

Serpol (*Thymus serpyllum*): antisèptica, antiespasmòdica, s'utilitzava contra la tos convulsiva, els cucs intestinals i els mosquits.

Hisop (*Hissopus officinalis* L.): s'usava per al maldecap, el fetge i les afeccions bronquials i asmàtiques. De vegades es barrejava amb xocolata. També es donava a les dones embarassades. Hi ha un refrany que diu: "dues cullerades de flor d'hisop tornen la mare a puesto i la filla a lloc".

Millenrama (*Achillea millefolium*): per regular la menstruació i detenir les hemorràgies. Digestiva, antiespasmòdica i febrífuga.

HERBES DEL BOSC

Ortiga (*Urtica dioica*): vasodilatadora, molt efectiva contra el reuma i la gota.

Orenga (*Origanum vulgare*): s'utilitzava contra els refredats, el mal de cap i d'estómac, les diarrees i les nàusees.

Ginebrer (*Juniperus comunis*): contra el mal d'estómac, els empatsos i les males digestions. L'oli de ginebrer s'utilitzava per desinfectar les ferides dels animals, per curar malalties de la pell, combatre els cucs intestinals, el

mal de coll i l'amigdalitis. També es feien fregues amb aquest oli per tractar reumatismes.

HERBES DE LES ROQUES

Farigola (*Thymus vulgaris*): antiespasmòdic, expectorant, sudorífic i antibiòtic.

Orella d'ós (*Ramonda myconi*): contra la bronquitis i els refredats. Amb aquesta herba s'elaborava un oli per tractar les morenes.

Corona de rei (*Saxifraga longifolia*): planta abortiva, tant per a persones com per a animals. S'utilitzava per extreure la placenta dels animals una vegada havien donat a llum.

Herba de les pedres (*Silene saxifraga*): s'utilitzava per tractar les infeccions d'orina, ja que trencava les pedres de la bufeta i en facilitava l'expulsió.

Agrimònia (*Agrimonia eupatoria* L.): En tisana, barrejada amb de noguera i de romaní, baixava la tensió.

Ajedrea (*Satureja muntanyesa* L.): s'utilitzava per condimentar plats pesants, ja que ajudava a fer la digestió.

HERBES TÒXIQUES

Belladona (*Atropa Belladonna*): hipnòtica, analgèsica i antiespasmòdica. Actua en els sistemes nerviós, digestiu, urinari, respiratori i ginecològic. En dosis altes és tòxica. S'utilitza en homeopatia.

Digital groga (*Digitalis lutea*): s'utilitzava per tractar insuficiències cardíques.

Vincapervinca (*Vinca minor*): s'utilitzava per reduir la tensió arterial i combatre l'envelliment cerebral, la pèrdua de memòria, la inestabilitat, els mareigs i el maldecap.

Vesc (*Viscum album*): S'utilitzava com a calmant nerviós en petites dosis. S'elaborava un preparat amb de vesc, aigua, nou moscada, canyella, xocolata, sucre, safrà i trementina d'avet, tot bullit i deixat macerar al sol durant dies. Aquest preparat s'ingeria per tractar el nerviosisme. També es preparava un vi de vesc, que es prenia en dejú reconstituent.

4. Les rutes

Les rutes eren llargues. Excepte en algunes ocasions, que venien tot el que portaven i tornaven abans, les trementinaires solien acabar les rutes, anada i tornada, a peu. Per sortir de la vall, escollien una d'aquestes tres opcions:

Per dirigir-se cap al Pallars o Puigcerdà, sortien de la vall cap a la Seu d'Urgell, uns 25 km.

Per anar al Pla de Urgell, sortien d'Ossera i es dirigien cap a Ponts, passant el Coll d'Ares.

Per anar a Solsona, a 36 km, o a Sant Llorenç de Morunys, a 20 km, sortien de Tuixén i creuaven el Coll del Pont.

Hi havia 4 rutes principals:

- Comarques tarragonines: l'escollien sobretot a la tardor, per aprofitar l'època dels bolets. Del Pla de Urgell, passaven per Reus, Valls, Cervera, Balaguer, i arribaven fins a Montblanc o Tarragona.
- Comarques de Girona: començaven a Berga i seguien cap a Gironella, Prats de Lluçanès, i d'allà escollien entre direcció Moià o direcció la plana de Vic. Arribaven fins al Vallès Oriental i el Maresme: Sant Celoni, Granollers, Mataró, Pineda de Mar, Espinella... Rodejaven el Montseny i entraven a la comarca del Gironès: Llagostera, Caldes, fins i tot alguna vegada fins al cap de Creus. De tornada, tornaven Berga per Olot i Ripoll.
- Eix del Llobregat: Des de Berga podien arribar fins a Sitges, i alguna vegada a Barcelona, seguint la zona industrial de la vora del Llobregat.
- Pallars i la Vall d'Aran: poc freqüentada, era una ruta més inhòspita, que recorria el Pallars Sobirà fins a la zona més occidental de Catalunya (Viella, Bossost), i en alguna ocasió van arribar també fins a Aragó i França.

- La Cerdanya: era la ruta més curta i tenia un recorregut circular. Arribaven fins a Andorra, molt a prop de la Seu d'Urgell, i d'allà baixaven fins al pla de la Cerdanya, fins a Puigcerdà, i tornaven a la vall de la Vansa.

AGRAÏMENTS

Vull agrair la col·laboració d'algunes persones que m'han ajudat de diferents maneres en l'elaboració d'aquest treball

A Núria Rossell, d'Ossera, per descobrir-me el món de les trementinaires i acollir-me a casa seva tantes vegades com ha fet falta.

A Suzette Bohringer, d'Ossera, per la seva col·laboració i per la tasca que realitza actualment difonent els seus coneixements sobre plantes medicinals a la vall de la Vansa.

Al meu germà Joan Andreu, que em va suggerir bibliografia sobre la desestructuració del món rural al Pirineu català i va compartir la seva experiència com a pacient d'un curandero que li va aplicar en certa ocasió un emplastre de trementina.

A Eva Aubarell Solduga, que em va explicar el que sabia del pas de les trementinaires pel Pallars.

A Jan Grau, del Departament de Cultura de la Generalitat, per la seva generosa contribució bibliogràfica.

A Vicent, que no ha deixat de recolzar-me mentre ha durat el treball